

ileri sürülmektedir. A. Bentzen bu kitabı "tarihî roman" olarak nitelendirmiştir (NDB, s. 243). Ester kitabında adı Ahaşveroş olarak geçen İran kralının I. Xerxès (m.ö. 486-465) olduğu kabul edilir. Herodotos'un verdiği bilgiye göre kraliçenin adı da Amestris'tir. Bu krallık dönemine ait yıllıklarda Ester kitabında adı geçen kraliçe Vaşti ve Ester'den hiç söz edilmez. Esasen Ester kitabının yahudi kutsal kitabına alınması da uzun tartışmalar sonucunda gerçekleşmiştir (*l'Ancien Testament*, s. 645). Tarihî gerçekliği tartışmalı olan bir bilgiyi esas alıp Kur'an'daki bilgileri ona göre değerlendirmek yanlıştır. Kur'an-ı Kerim'in bahsettiği Hâmân'ın Kitab-ı Mukaddes'te zikredilen Hâmân'la isim benzerliği dışında bir alakası yoktur.

Kur'an'da adı geçen Hâmân'ın kimliği ve göreviyle ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Kur'an-ı Kerim, Hz. Mûsâ'nın Firavun ve Kârûn'la birlikte Hâmân'a da gönderildiğini ifade ettiğine göre Hâmân önemli bir şahsiyettir. Diğer taraftan Firavun'un ondan bir kule yapmasını istemesi, Hâmân'ın Mısır yönetiminde Firavun'dan sonra gelen ona çok yakın bir kişi olduğunu gösterir. Bundan hareketle Hâmân'ın başvezir olduğu ileri sürülmüşse de (*Â*, V/1, s. 178) Kur'an'da (Gâfir 40/24) onun vezirliğinden söz edilmemektedir. Kur'an-ı Kerim'in bahsettiği "firavun" bir şahıs ismi olmayıp kralın ikâmetgâhının adı ve kralın unvanı olduğu gibi (bk. FİRAVUN), "hâmân"ın da bir şahıs ismi olmaktan çok Amon kültü rahiplerine verilen bir unvan olması muhtemeldir. Amon XI-XII. sülâleler döneminde millî ilâh, XVIII-XX. sülâleler döneminde ise Mısır'ın en önemli ilâhi olmuştur. Bu ilâhın adı Aman, Amen, Amon, Ammon, Amun, Haman, Hammon gibi değişik şekillerde söylenmekte, onu temsil ettiği kabul edilen başrahip de tanrının müşahhaslaştırılmış şekli olarak düşünüldüğünden aynı adla anılıyordu (Syed, *Journal of the Research Society*, XXVI/3, s. 44). Amon kültünün iyice yerleşip yaygınlaştığı dönemlerde Amon rahipleri de nüfuzlarını arttırmışlardır. Amon'un gücü onu temsil eden başrahibi de güçlü kılmaktaydı. Bir kitâbede ondan ülkenin en önemli malî memuru, hazînedar anlamında "iki tahlil ambarının gözcüsü" olarak bahsedilir. Amon bütün orduların kumandanı idi. Maliyenin yanında tanrılara adanan binaların yapımı da onun kontrolünde bulunuyordu (J. Breasted, s. 520). III. Tutmozis, sahip olduğu zen-

ginliklerin büyük bir kısmını Amon tapınağına bırakmış, bu sebeple Amon rahipleri zenginleşmiş, etkinlikleri daha da artmıştır. Din adamları, zenginliklerine paralel olarak siyasî görevleri de ellerinde tutmaya devam etmişlerdir. Amon başrahibi Menheperrâ-Seneb, bütün Mısır ilâhlarının başrahibi olduğu gibi kraliyet hazinesinin ve devlete ait her türlü inşaat işlerinin de idaresini eline almıştır. IV. Tutmozis döneminde Amon başrahibi bütün Mısır tanrılarının ruhan sınıfları üzerindeki itibarını kaybetmişse de II. Ramses devrinde Amon rahipleri dinî görevlerinin yanında siyasî ve içtimâî yetkilerle de donatılmıştır.

Amon'un başrahibinin işlerin yöneticisi, mabedle ilgili inşaat faaliyetlerinin sorumlusu olması ile, Firavun'un Hâmân'dan bir kule inşa etmesini istemesi arasında bir ilgi bulunmalıdır. Esasen bugün Kur'an'daki yazılış şekliyle Hâmân isminin Eski Mısır'da bir kişi adının tam bir harf çevirisi olduğu anlaşılmıştır ve söz konusu adın hiyeroglif imlâsı bilinmektedir. Bu kişinin "taş ocakları işçilerinin şefi" olup inşaat işlerinden sorumlu en yetkili şahsın bu şekilde adlandırıldığı tesbit edilmiştir (Bucaille, s. 229-231). Şu halde Kur'an-ı Kerim'de yer alan Hâmân bir şahıs adı veya Amon rahiplerinin kullandığı bir unvandır ve inşaat işlerinden sorumlu en üst düzeydeki yetkiliyi ifade eder. Mısır tarihinde de bu görevin Amon başrahibine ait olduğu belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I, 405; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 185; Kurtubî, *el-Câmi'*, XII, 249-288; İbn Kesir, *el-Bidâye*, I, 238-250; W. M. Flinders Petrie, *Religions of Ancient Egypt*, London 1908, s. 30; J. Horowitz, *Koranische Untersuchungen*, Berlin 1926, s. 149; A. Moret, *Histoire Ancienne*, Paris 1929, II, 500; J. Breasted, *A History of Egypt*, New York 1950, s. 520; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Quran*, Cairo 1957, s. 284; NDB, s. 243; M. Newman, "Haman", *IDB*, II, 516; L. Marrassio, *Arabic Text with Latin Translation of the Quran Together with Refutations*, Padua (Italy) 1968, s. 526; *Introduction à la Bible: l'Ancien Testament*, Paris 1973, II, 645; Ali Sayı, *Firavun, Hâmân ve Kârûn Karşısında Hz. Musa*, İstanbul 1992, bk. İndeks; M. Bucaille, *Moïse et Pharaon*, Paris 1995, s. 229-231; Sher Mohammad Syed, "Hâmân in the Light of the Qur'an", *HI*, VII/4 (1984), s. 83-92; a.m.f., "Historicity of the Hamans Mentioned in the Quran and the Bible", *Journal of the Research Society of Pakistan*, XXVI/3, Lahore 1989, s. 35-59; J. Eisenberg, "Hâmân", *Â*, V/1, s. 178; B. Porten, "Haman", *EJd.*, VII, 1222-1223; G. Vajda, "Haman", *EP* (Fr.), III, 112.

ŞABAN KUZGUN

HAMÂSE

(الحماسة)

Arap edebiyatında
kahramanlık şiirleri
ve bu adla düzenlenen
antoloji türü.

Sözlükte masdar olarak "din konusunda şiddetli, sert ve yaman olmak" anlamına gelen hamâse (hamâs) kelimesi "kahramanlık, yiğitlik, cesaret ve atılganlık" mânâsında da kullanılır. Arap edebiyatında kahramanlık şiirlerine hamâse yanında "eş-şî'rü'l-hamâsî" (poésie héroïque/épique) adı da verilir. Bu tür şiirlerin gelişmesi her millette görüldüğü gibi Araplar'da da savaşımlara bağlı bir olaydır. Hamâse şiirlerinde savaş ve intikam duygusunu tahrik, mertlik ve yiğitlik gösterisi, savaş taktikleri, ölü ve yaralıları ile savaş meydanları, zafer ve hezimet bütün ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir. Bu sebeple hamâseler bir tasvir türü olduğu kadar şairin kendi duygularını dile getirmesi bakımından da lirik şiir (eş-şî'rü'l-gınâf) sayılır. Ayrıca hamâse, şairin, kabilesinin veya savaşçıların yiğitliğiyle övünmesi bakımından fahr ve medihle, savaşta ölenlerin kahramanlık ve faziletlerinin dile getirilmesi açısından mersiye ile (risâ), düşmanın yerilmesi itibarıyla de hicivle (hicâ) iç içe olan bir şiir türüdür. Savaşın başlangıcını, seyrini, sebep ve sonuçlarını kapsayan hamâse, sadece savaş alanında geçenleri tasvire hasredilen savaş şiirinden (şî'rü'l-harb) ayrılır. Hamâse terimi önceleri destanı da içine alırken daha sonra destan anlamında melâhame (çoğulu melâhim) kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Diğer milletlerde destan veya tiyatro şeklinde ortaya çıkan bu tür Araplar'da lirik şiir olarak zuhur etmiştir.

Câhiliye devri hamâsî şiirin altın çağı sayılır. Çünkü Arap kabileleri arasında savaş, baskın ve talanlar, komşu ülkelerle (İran ve Bizans) çatışmalar hiç eksik olmazdı. "Eyyâmü'l-Arab" adı verilen bu savaşlar kahramanlık, ahde vefa, savaşta sebat etme vb. temalar halinde şairlerin şiirlerine yansiyarak Arap şiirinde hamâse, medih ve hicâ gibi edebî türlerin doğmasına yol açmış; Meymûn b. Kays el-A'sâ, Antere, Âmir b. Tufeyl, Hansâ ve Hassân b. Sâbit gibi şairlerin yetişmesinde temel etken olmuştur. Şeybânîler'in reisi Bistâm b. Kays, Kinâne'nin süvarisi Rebîa b. Mükeddem, Düreyd b. Simme,

Cessâs b. Mürre, Hâşim b. Harmele ve diğer bazı kahramanlar bu savaşlarda temayüz etmişlerdir. Eyyâmü'l-Arab, Araplar'ın kahramanlık vasıflarını ortaya koymasından dolayı diğer milletlerdeki destanlara benzer. Savaş ve talanlarla geçen çöl hayatında en büyük erdem kahramanlık olduğu gibi korkaklık da en kötü sıfat sayılmış, bu sebeple şairlerin şiir ve kasidelerinin çoğunu kendilerinin veya kabilelerinin yiğitlikleriyle övündükleri manzumeler teşkil etmiştir. Bunlar genelde kısa parçalar halinde olup uzun kaside ve muallaka şeklinde bulunanlar da vardır. Câhiliye şairleri arasında Teeb-beta Şerran, Şenferâ, Urve b. Verd ve diğer yağmacı şairler gibi kendi cengâverliklerini anlatanların yanında, Amr b. Külsüm'un muallakasından olduğu gibi kabilesinin kahramanlığını dile getirenler de vardı. Besûs Savaşı'nda, öldürülen kardeşi Küleyb'in intikamının alınması için kabilesi Tağlib'i Bekiroğulları'na karşı kıskırtan Mühelhil ve kabilesi Benî Âmir b. Sa'saa ile birlikte Benî Zübyân'a karşı yapılan savaşlara katılarak kendi yiğitliklerini terennüm eden Âmir b. Tufeyl gibi her kabilenin harplere bizzat iştirak eden, barış zamanlarında da ata binerek ve kılıç kullanarak ve savaş tâlimleri yapan şairleri bulunuyordu. Antere, kabilesiyle girdiği savaşlarda gösterdiği kahramanlıkları anlatan bu şairlerin en meşhurlarındandır. İmru'ülkays b. Hucr da şiirlerinde kendi yiğitliğiyle övünmüş, Züheyr b. Ebû Sülmâ savaşın kötü sonucuna dikkat çekerek onu insan öğüten değirmene, her şeyi kül eden ateşe, parçalayan aslana ve cadiya benzetmiştir. Hamâsi şiirlerinde Evs b. Hacer savaş aletlerini, Ebû Düâd el-İyâdi, Zeyd el-Hayl ve Amr b. Ma'dikerib gibi şairler de savaş atlarını özel lakap ve künyeleriyle tasvir etmişlerdir. Kabilesinin yiğitliğiyle övünen Meymûn b. Kays el-A'sâ'nın şu iki mısraı, eski edebiyat eleştirilenleri tarafından en güzel kahramanlık beyti (eşce'u beyt) kabul edilmiştir: "Kâlû er-rukûbe fekulnâ tilke âdetünâ / Ev tenzilüne feinnâ ma'serun nüzülâ" (Düşman tarafı, atlara binip savaşacaksınız dedi; biz de o zaten bizim âdetimiz dedik. Yahut atlardan inip göğüs göğüse, kılıç kılıca savaşacaksınız deyince de zaten biz piyade erleriz dedik). Bu tür şiirler içinde düşman kadınlarının esir alınması, kendi kadınlarının esir alınmaktan korunması ve bu uğurda gösterilen fedakârlıkların tasviri de önemli yer tutar.

Câhiliye devri hamâse şiirleri içinde "el-eş'ârü'l-munşife" (eş'ârü'l-inşâf, el-kaşaidü'l-munşifât) (Câhiz, IV, 23) adı verilen bir tür daha vardır ki şair bunlarda kahramanlığı kutsamasından dolayı düşman tarafın kahramanlıklarını da tasvir eder. Bu şairlere "şu'arâ'ü'l-inşâf" denir. *el-Mufađđaliyyât*, *el-Aşma'îyyât* ve *Cemheretü eş'âri'l-Arab* gibi eski şiir mecmualarında bu tür manzumeler yer alır. Amr b. Külsüm, Amr b. Ma'dikerib, Abbas b. Mirdâs, Antere b. Şeddâd, Mufaddal en-Nükrî, Tufeyl el-Ganevî ve Hidâş b. Züheyr el-Âmirî şu'arâ'ü'l-inşâf arasında sayılır (Yahyâ el-Cübûrî, s. 306-310).

Hicretten Hulefâ-yi Râşidîn devrinin sonuna kadar (40/661) intikam, kabile asabiyeti, bâtil uğruna yiğitlik vb. Câhiliye vasıflarından arınarak Allah yolunda cihad, İslâm kardeşliği ve hak uğruna yiğitlik erdemleriyle İslâmî kisveye bürünen hamâsede iki temayül görülür. Kâ'b b. Mâlik, Abdullah b. Revâha ve Hassân b. Sâbit gibi sahâbiler, Hz. Peygamber'in Mekkeli müşriklerle yaptığı savaşlarda gösterilen kahramanlıkları dile getirirken Ebû Mihcen es-Sekafi, Urve b. Zeyd el-Hayl, Bişr b. Rebîa el-Has'amî gibi hem şair hem de savaşçı olanlar, Hulefâ-yi Râşidîn devrinde İran ve Bizans'la yapılan savaşlara dair kahramanlıkları tasvir etmişlerdir.

Emevîler devrinde de hamâse şiirlerinde iki temayül ortaya çıktı. Bunlardan biri İslâm fetihleriyle ilgili olanlar, diğeri de itikadî ve siyasî fırka ihtilâflarının yeniden alevlendirdiği Câhiliye taassubunu körükleyen fahr ve siyasetle karışık dinî hamâsedir. Hâricîler'in savaşlarına katılarak onların yiğitliklerini anlatan şair ve liderlerden Katarî b. Fücâe, Şîa'nın Emevîler'le yaptığı savaşlara iştirak edip hüznü dolu şiirlerle bu harpleri tasvir eden Kümeyt el-Esedî, İbn Kays er-Rukayyât ile bunlara karşı Emevîler'in yiğitliklerini öven Ahtal, Kâ'b b. Ma'dân el-Eşkarî ve Miskîn ed-Dârimî bu tür hamâsenin başlıca temsilcilerindedir.

Abbâsiler'in ilk zamanlarında itikadî ve siyasî hizip çatışmalarının sona ermesi ve onların kendi yönetimlerini güçlendirmekle meşgul olmaları sebebiyle İslâm fetihlerinin duraklamasına paralel olarak hamâsi şiirlerde de zayıflama görülür. Ancak Hârûnürreşid ve Mu'tasım-Billâh dönemlerinde özellikle Bizans'la yapılan savaşlar dolayısıyla başta bu iki halife olmak üzere Hâdî-İlelhak, Mehdî-Billâh,

Me'mûn, Muhammed b. Mansûr, Hâlid b. Yezid el-Kâtib, Yezid b. Mezyed, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî, Fazl b. Yahyâ el-Bermekî gibi halife, vezir, vali ve kumandanlarla askerlerin kahramanlıkları Ebû Temmâm, Buhtûrî ve Mervân b. Ebû Hafsa gibi birçok şair tarafından dile getirilmiştir. Bunlar arasında, Abbâsiler'in Ermenistan valisi Ebû Saîd es-Sağrî'nin savaşlarda gösterdiği yiğitlik üzerine yazılan hamâsi şiirler önemli bir yer tutar.

Daha sonra Karmatîler ve zencilerle yapılan savaşların yanında özellikle Bizans'a karşı düzenlenen muharebeler devam ettiği için hamâsi şiirler de yoğun şekilde sürmüştür. Bu dönemde Hamdânî Hükümdarı Seyfûddeve'nin (945-967) himayesinde yetişen iki büyük hamâse şairinden biri Mütenebbî, diğeri de Ebû Firâs el-Hamdânî'dir. Kendisiyle Arap hamâse şiirinin zirveye ulaştığı kabul edilen Mütenebbî'nin, Hamdânî Hükümdarı Seyfûddeve'yi öven ve onun savaşlarda gösterdiği kahramanlıkları anlatan şiirleri ayrı bir divan teşkil edecek kadar çoktur. "Seyfiyyât" adı verilen bu manzumelerden on dört kaside ile iki kıta, Seyfûddeve'nin Bizans'a karşı yaptığı savaşlardaki kahramanlıklarını tasvir etmekte olup bunlar arasında özellikle "mîmiyye"leri birer hamâse şaheseridir. Beş kaside de onun Arap kabileleriyle olan mücadelelerde gösterdiği yiğitlikler üzerinedir. Seyfûddeve ile onun kumandan ve askerlerinin yiğitliklerini, savaş atları ve aletlerini tasvir eden bu şiirlerde Mütenebbî'yi hamâse türünün zirvesine ulaştıran iki önemli sebepten biri şairin bizzat savaşlara iştirak etmesi, diğeri de Arapçılık taassubudur. Seyfûddeve'nin amcazadesi Ebû Firâs el-Hamdânî de hükümdarla katıldığı savaşlarda kendisinin, Seyfûddeve'nin ve Hamdânîler'in kahramanlıklarını dile getirmiştir. Onun hamâsi şiirleri arasında, içinde epik unsurların da bulunduğu 225 beyitlik destanımsı "râiyye"si çok meşhurdur.

Yaklaşık 200 yıl süren Haçlı savaşları üzerine kaleme alınan şiirlerin hemen hepsi hamâse türündendir. Bu savaşlardan en çok Suriye ve Mısır etkilendiği için özellikle bu yörelerden birçok hamâse şairi yetişmiştir. Muharebeler içinde başta Hittin Savaşı ve Kudüs'ün fethi olmak üzere Ruha, Dimyat ve Mansûre'de gerçekleşen savaşlar şiirlere konu olmuştur. Bu şiirlerde Selâhaddin-i Eyyûbî, el-Melikü'l-Kâmil, el-Melikü'l-Eşref, el-Melikü'l-Âdil, Musul Atabegi İmâdüddin Zengî ve

oğlu Nüreddin Mahmud Zengî gibi ünlü emîr ve kumandanların kahramanlıkları anlatılmış, cihad çağrılılarıyla hamâsî hisler galeyana getirilmiştir. Bilhassa Kudüs zaferi üzerine kaleme alınan ve "el-Kudüsiyyât" adı verilen hamâseler önemli bir yer tutar. Sanat bakımından Mütenebbî ile Ebû Firâs'ın derecesine ulaşamayan bu şairlerin başlıcaları şunlardır: İbn Ruzzîk, Sibt İbnü't-Teâvizî, İbnü'l-Hayyât et-Tağlîbî, İmâdüddin el-İsfahânî, İbnü'n-Nebîh, İbnü'l-Kayserânî, İbnü's-Sââtî, Muhammed b. Es'ad el-Cevvânî, Bahâ Züheyr, İbn Uneyn, İbn Matrûh, İbn Münîr et-Trablusî, Alemüddin eş-Şâtânî, İbn Kalâkîs, İbn Senâülmülk, Üsâme b. Münkiz. Bunlardan Mısır Fâtımî Veziri İbn Ruzzîk, Emîr Üsâme b. Münkiz, İbn Senâülmülk gibi birçoğu Haçlı savaşlarına bizzat iştirak ederek hem kendi kahramanlıklarını hem de halife, vali, kumandan ve askerlerin mücadelelerini tasvir ettikleri için verdikleri bilgiler tarih bakımından da büyük önem taşır. Bu şairler arasında İbn Matrûh ve İbn Münîr gibi düşmanı hicveden hamâse şairleri de vardır.

Haçlı savaşlarının sona ermesiyle duraklama sürecine giren hamâse şairleri Memlûkler devrinde de fetret dönemini yaşamıştır. Ancak bu dönemin başında Şam hamâse şairi Şehâbeddin Mahmûd'un Sultan Baybars, Sultan Kalavun ve oğlu el-Melikü'l-Eşref Hafîl b. Kalavun hakkında yazdığı hamâsî şiirler kayda değerdir.

İbnü'l-Mu'tezz'in, Abbâsî Halifesi Mu'tazid-Billâh hakkındaki 418 beyitlik urcûzesiyle başlayan, tam didaktik olmayan epik karakterli uzun urcûzeler, destana yakın bir hamâse türü olup İspanya'da İbn Abdürabbih (Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman hakkındaki 445 beyitlik urcûzesi), İbn Zeydün, İbn Abdün ve Lisânüddin İbnü'l-Hatîb tarafından geliştirilmiştir. Aynı şekilde Ebû Ya'kûb el-Hureymî, Ebû Temmâm, Ebû Firâs (Hamdânîler'e dair 225 beyitlik râiyyesi) ve Mütenebbî'nin bazı hamâselerinde de destanî bir hava hissedilmektedir. Buna benzer bir durum Afrika Sevâhilî edebiyatında da görülür. Hz. Peygamber ve Hz. Ali ile oğlu Hüseyin (İran Şifî etkisi), Hz. Ebû Bekir'le oğlu Abdurrahman gibi İslâm büyükleri; Bedir, Uhud, Hendek, Tebük, Hayber gazveleri; Hz. Âdem, Ey-yûb, Mûsâ, Yûnus, Yûsuf ve diğer peygamberler hakkında kaleme alınmış olan ve bazıları 4500 kıtayı bulan uzun hamâseler de destanî unsurlar taşımaktadır (EP² Suppl. [Fr.], s. 351-352).

Antoloji türü olarak hamâse Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) *el-Hamâse*'siyle başlar. *el-Mu'allakât*, *el-Mufađđaliyyât*, *el-Aşmâ'iyât* ve *Cemheretü eş'âri'l-'Arab* gibi eski şiir mecmualarında manzume ve kasideler bütünüyle seçilip alınmış olmasına karşılık ilk defa Ebû Temmâm *el-Hamâse*'sinde kendi edebî zevkine göre bir bütünün en güzel parçasını seçerek ilgili konular altında tasnif etmiş, hatta bazan manzumenin bir tek beytiyle yetindiği olmuştur. İsmi ilk bابتından (Bâbü'l-hamâse) alan eser on bölümden oluşmaktadır. Gerek içerdiği parçalarla Arap şiir tarihi kaynaklarından biri olması, gerekse mümtaz bir sanatkârın zevk süzgecinden geçerek derlenmiş bulunması bakımından eser daima önemini korumuş, üzerine pek çok şerh yazılmıştır (bk. el-HAMÂSE). Ebû Temmâm bu tarzda bir eser daha tertip etmiş ve buna *el-Hamâsetü's-suğrâ* (*el-Vaşşiy-yât*) adını vermiştir.

Ebû Temmâm'ın örnek teşkil eden eserlerinden sonra hemen hemen aynı adla ve aynı yöntemle birçok şiir mecmuası hazırlanmıştır. Türün ikinci büyük eseri Buhtürî'nin *el-Hamâse*'sidir. Hocası Ebû Temmâm'ın eserinden etkilenecek ve ona nazîre olarak derlediği bu mecmuada Buhtürî, daha çok *Me'âni's-şi'r* (*Divânü'l-me'âni*) adı verilen eserlerde görülen bir ölçüyü kullanıp şiirleri ince anlam farklarına göre küçük parçalara ayırarak tasnif etmiştir (bk. el-HAMÂSE).

Daha sonra hamâse tertip eden müellifler ve eserleri kronolojik olarak şöyle sıralanabilir: 1. Ebû Dimâs (Dümâs) (III/IX. yüzyılın sonu ile IV/X. yüzyılın başları; İbnü'n-Nedîm, s. 89). 2. Muhammed b. Halef İbnü'l-Merzûbân (ö. 309/921; İbnü'n-Nedîm, s. 95; Yâkût, XIX, 52). 3. Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ali el-İsfahânî ed-Dimertî (İbnü'n-Nedîm, s. 152). 4. Ebû Ahmed Abdüsselâm b. Hüseyin el-Basrî el-Kirmisîni (Abdullah Abdürrahîm Useylân, s. 50). Eser A'lem eş-Şentemerî'nin *Şerhu'l-Hamâse*'sinin kaynaklarındandır. 5. Hâlidîyyân, *Hamâsetü (İhtiyâru) şî'ri (eş'ârî)'l-muħdeşîn* (İbnü'n-Nedîm, s. 195). 6. İbn Fâris, *el-Hamâsetü'l-muħdeşe* (a.g.e., s. 88; Yâkût, IV, 84). Ubeydî'nin *el-Hamâsetü's-Sa'diyye*'sinin kaynakları arasında yer alır. 7. Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Hamâsetü'l-'Askeriyye* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 693). *el-Hamâsetü's-Sa'diyye*'nin kaynaklarındandır. 8. Abdullah b. Muhammed ez-Zevzenî, *Hamâsetü'z-zurefâ' min*

eş'ârî'l-muħdeşîn ve'l-kuğemâ' (nşr. Muhammed Cebbâr el-Muaybid, Bağdad 1973). Nihad M. Çetin tarafından üzerinde doçentlik çalışması yapılan eser (bk. bibl.) on bab olup yazarın kendi zamanına kadar gelen şairlere ait 1500 parça şiir ihtiva etmektedir. 9. Ebû'l-Fütûh Sâbit b. Muhammed el-Cürçânî, *el-Hamâse fi'htiyâri eş'ârî'l-'Arab* (İbnü'l-Hatîb, I, 455). 10. A'lem eş-Şentemerî, Ebû Temmâm'ın *el-Hamâse*'sini *Şerhu Hamâseti Ebî Temmâm* (bk. bibl.) adıyla şerhettiği gibi (*DİA*, II, 363) kendisi de aynı tarzda bir eser (*Hamâsetü'l-A'lem eş-Şentemerî*) kaleme almıştır. Kaynakları arasında Sâbit el-Cürçânî ve Abdüsselâm el-Kirmisîni'nin *el-Hamâse*'leri de bulunan eser on üç bab olup ilk bölümü "Bâbü's-şecâa" adını taşımaktadır (Abdullah Abdürrahîm Useylân, s. 51). 11. Ebû's-Saadât İbnü's-Şecerî, *el-Hamâsetü's-Şeceriyye* (*Hamâsetü İbnü's-Şecerî, Kitâbü'l-Hamâse*). İlk neşri *Muħtârâtü şu'arâ'l-'Arab* adıyla yapılmıştır (Kahire 1306). Daha sonra Freitz Krenkow (Haydarâbâd 1345), Abdülmuîn el-Mellûhî (Dimaşk 1970) ve Esmâ el-Hımsî (Dimaşk 1970) tarafından yayımlanmıştır. Bu eseriyle hamâse türünü daha da geliştirmiş olan İbnü's-Şecerî genelde seleflerine bağlı kalmakla birlikte bab sayısını on beşe çıkarmıştır. 12. Ebû Âmir Muhammed b. Yahyâ eş-Şâtîbî, *Kitâbü'l-Hamâse* (Bağdâdî, I, 421). 13. Şümeyme el-Hillî, *Kitâbü'l-Hamâse*. Ebû Temmâm'ın eserini *Kitâbü'l-Lemâse fi şerhi'l-Hamâse* adıyla şerhettiği gibi aynı eseri taklit ederek kendi şiirlerinden oluşan on dört bab halinde değişik bir hamâse ortaya koymuştur (Yâkût, XIII, 53, 70, 72; İbnü'l-Kiftî, II, 244; *Keşfü'z-zunûn*, I, 692; Abdullah Abdürrahîm Useylân, s. 52). 14. Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdüsselâm el-Cürâvî et-Tâdelî, *el-Hamâsetü'l-Mağribiyye* (*Hamâsetü'l-Cürâvî*). Müellifin *Şafvetü'l-edeb ve (nuħbetü) dîvânî (kelâmî)'l-'Arab* adlı daha geniş bir derlemesinin muhtasarıdır. Dokuz babdan oluşan eserde genellikle eski hamâselere bağlı kalınmış olmakla birlikte müstakîl bir hamâse babının yer almaması kitabın en belirgin özelliğidir. Bu durum, hamâse kavramının hamâsî şiirlerle olan ilgisinden uzaklaşıp antoloji karşılığı olarak kullanılır hale geldiğini göstermektedir. Eser Muhammed Rıdvân ed-Dâye tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır (Dimaşk 1411/1991). 15. Beyyâsî, *el-Hamâsetü'l-Mağribiyye* (*el-Hamâsetü'l-Beyyâ-*

siyye). 646'da (1248) Tunus'ta düzenlenmiştir. Ebû Temmâm'ın tertibinde olmakla birlikte şiir parçalarının yanında kısa hikâye ve fabllerin de yer aldığı bu hacimli eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Fâtih, nr. 4079). 16. Sadreddin el-Basrî, *el-Ĥamâsetü'l-Başriyye*. Eserde medih ve fahr bir babda toplanmış, ayrıca Zevzenî'de olduğu gibi "el-Adyâf" müstakil bab olarak tertip edilmiştir. On iki bölümden meydana gelen ve 961 şaire ait 1661 kaside ve kıta ihtiva etmesiyle en hacimli hamâselerden olan eserin dik-kate değer yeniliği son bölümünde görülür (Bâbü'l-inâbe ve'z-zühd). Kitap Muhtârüddin Ahmed tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir (Haydarâbâd 1383/1963; Beyrut 1403/1983). 17. Muhammed b. Abdurrahman b. Abdülmeccid el-Ubeydî (ö. 702/1303'ten sonra), *el-Ĥamâsetü's-Sa'diyye (et-Tezkiretü's-Sa'diyye)*. On dört babdan oluşan mecmuanın belirgin özelliği, ilk babda görüldüğü gibi (Bâbü'l-hamâse ve'l-iftihâr) eski hamâselerde müstakil olarak geçen bazı babların birleştirilmiş olmasıdır. Başta Ebû Temmâm, Ebû Hilâl el-Askerî ve İbn Fâris'in eserleri olmak üzere birçok hamâse ve şiir mecmuasından derlenen kitap en hacimli hamâse olup yaklaşık 1175 şaire ait 1710 kadar kaside ve şiir parçasını ihtiva etmektedir. Eserin I. cildi Abdullah el-Cübürî tarafından *et-Tezkiretü's-Sa'diyye fi'l-eş'ârî'l-'Arabîyye* adıyla yayımlanmıştır (Bağdat 1391/1972).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemhere* (nşr. Ali Fâûr), Beyrut 1406/1986, s. 403-457; Ebû Temmâm, *el-Ĥamâsetü's-suğrâ: el-Vahşîyyât* (nşr. Abdülazîz el-Meymenî - Mahmut M. Şâkir), Kahire 1963, nâşirlerin mukaddimesi, s. 6, 10; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, IV, 23; Buhtûrî, *el-Ĥamâse* (nşr. Kemâl Mustafa), Kahire 1929, nâşirlerin mukaddimesi, s. b, c; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), IV, 74; Hâlidîyyân, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (nşr. Muhammed Yûsuf), Kahire 1965, II, 363; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdü), s. 88, 89, 95, 152, 190, 195; Abdullah b. Muhammed ez-Zevzenî, *Ĥamâsetü'z-zurefâ' min eş'ârî'l-muħdeşîn ve'l-kuḍemâ'* (nşr. M. Cebbâr el-Mu'aybid), Bağdad 1973, s. 15, nâşirlerin mukaddimesi, s. 12; A'lem eş-Şentemerî, *Şerhu Ĥamâseti Ebi Temmâm* (nşr. Ali el-Mufaddal Hammûdân), Beyrut 1413/1992, nâşirlerin mukaddimesi, I, 93-97; İbnü's-Şecerî, *Kitâbü'l-Ĥamâse* (nşr. Zeynelâbidîn el-Müsevî), Haydarâbâd 1345, nâşirlerin mukaddimesi, s. 2; Ebû'l-Abbâs el-Cürâvî, *el-Ĥamâsetü'l-Mağribiyye* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Beyrut 1411/1991, nâşirlerin mukaddimesi, I, 6-24; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, IV, 84; XIII, 53, 70, 72; XIX, 52; İbnü'l-Kıttî, *İnbâhü'r-*

ruvât, II, 244; Sadreddin el-Basrî, *el-Ĥamâsetü'l-Başriyye* (nşr. Muhtârüddin Ahmed), Beyrut 1403/1983, nâşirlerin mukaddimesi, s. 1-40; Muhammed b. Abdurrahman el-Ubeydî, *et-Tezkiretü's-Sa'diyye fi'l-eş'ârî'l-'Arabîyye* (nşr. Abdullah el-Cübürî), Bağdad 1391/1972, I, 41-43, nâşirlerin mukaddimesi, s. 5-23; İbnü'l-Hatîb, *el-Ĥâta*, I, 455; *Keşfü'z-zunûn*, I, 692-693; Brockelmann, *GAL*, I, 84-85, 299; *Suppl.*, I, 41, 42, 68, 70, 134, 137, 189, 204, 207, 211, 822; R. Blachère, *Histoire de la littérature arabe*, Paris 1952, I, 151-152; Ali Bedevî, *Aristûtâlis: fennü's-şif'r*, Kahire 1953, s. 96; C. Zeydan, *Âdâb*, I, 469; Zebîhullah Safâ, *Ĥamâse Serâyî der İrân*, Tahran 1343, s. 3-28; Nihad M. Çetin, *Abû Muhammad 'Abdallâh al-'Abdalakâni ve Kitâb Ĥamâsat az-Zurâfâ' min aş'âr al-Muħdaḡîn wa'l-quḍamâ' Adli Eseri* (doçentlik tezi, 1964), İÜ Ed.Fak., s. I, III, 15-20, 47; a.mlf., *ez-Zevzenî ve kitâbüh Ĥamâsetü'z-zurefâ'*, *Di-maşk* 1391/1971, s. 1-2, 10, 13-14; a.mlf., *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 33-37, 83-85; Sezgin, *GAS*, IX, 257-260; Mustafa Sâdik er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, Beyrut 1393/1974, III, 102-105; Şevki Dayf, *Târîhu'l-edeb*, I, 195-207, 253, 352-353, 366-367; Mücâhid Mustafa Behcet, *et-Teğyârü'l-İslâmî fi şif'r'l-'asri'l-'Abbâsiyyi'l-evvel*, Bağdad 1402/1982, s. 36, 365-418, 637-667; İzzâhu'l-meknûn, I, 421; Abdullah Abdürrahîm Useylân, *Ĥamâsetü Ebi Temmâm ve şurûhuḡâ*, Riyad 1403/1983, s. 5, 25-26, 33-34, 35, 48-54; Âgâ Büzürg-i Tahranî, *ez-Zerî'a ilâ teşâni'î's-Şfa*, Beyrut 1983, VII, 85-95; Seyyid Muhammed Dîb, *Şif'ru'l-hamâse fi'l-'asri'l-'Abbâsiyyi's-sânî*, Kahire 1404/1984, s. 3-7, 8, 16, 80-153, 169-278; Abdülâtîf Hamza, *Edebü'l-ḡurûbi's-Şalîbiyye*, Kahire 1984, s. 58-79, 81-82, 94-103, 111-172; M. Said İsbîr - Bilâl Cüneydî, *eş-Şâmil*, Beyrut 1985, s. 549-550, 1191-1193; Hannâ el-Fâhürî, *el-Mücez fi'l-edebi'l-'Arabî ve târiḡih*, Beyrut 1985, II, 442-443; Mişâl Âsî - Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal fi'l-luḡa ve'l-edeb*, Beyrut 1987, II, 746; Abdullah Necîb Muhammed, *Dirâsât fi'l-edebi's-Sevâhîlî*, Kahire 1987, s. 125-132; Yahyâ el-Cübürî, *eş-Şif'rü'l-câhîlî*, Beyrut 1407/1987, s. 293-310; Hüseyin M. Nakş, *Ĥamâsetü Ebi Temmâm ve şurûhuḡâ*, Kahire 1987, s. 42, 86-89, 95-116, 202-208, 219-223; Ahmed el-İskenderî v.dğr., *el-Mufaşşal fi târiḡih'l-edebi'l-'Arabî*, Beyrut 1414/1994, s. 140, 169; G. Wiet, "Les traducteurs arabes et la poésie grecque", *MUSJ*, XXXVIII/16 (1962), s. 361-368; D. S. Margoliouth, "Buhtûrî", *IA*, II, 776; H. Ritter, "Ebû Temmâm", a.e., IV, 56; a.mlf., "Abû Tam-mâm", *EP* (Fr.), I, 159; "Ĥamâse", *IA*, V/1, s. 178; Ch. Pellat, "al-Buhtûrî", *EP* (Fr.), I, 1330; a.mlf., "Ĥamâsa", a.e., III, 113-114; a.mlf., "al-Khâlidîyyân", a.e., IV, 969; H. Fleisch, "İbn Fâris", a.e., III, 787; F. de la Granja, "İbn al-Şadjarî al-Baḡhdâdî", a.e., III, 959; J. Knap-pert, "Ĥamâsa", *EP* *Suppl.* (Fr.), s. 351-352; İsmâil Hakkı Sezer, "A'lem eş-Şentemerî", *DİA*, II, 363; Zülfikar Tüccar, "Buhtûrî", a.e., VI, 383; Kâzım Yetiş, "Destan", a.e., IX, 202; Hulû-sî Kılıç, "Destan", a.e., IX, 208; Hüseyin Elmali, "Ebû Temmâm", a.e., X, 242; Mehmet Ali Kap-par, "Eyyâmü'l-'Arab", a.e., XII, 14-16; İsmail Durmuş, "Fahr", a.e., XII, 79.

İSMAİL DURMUŞ

el-HAMASE

(الحامسة)

Ebû Temmâm

(ö. 231/846)

tarafından derlenen

eski Arap şiiri antolojisi.

Müellifine büyük şöhret kazandıran eser *el-Ĥamâsetü'l-kübrâ* ve *Dîvânü'l-Ĥamâse* adlarıyla da anılır. İlk babı yiğitlik, kahramanlık (hamâse) şiirlerini içeren esere bu adın verilmesi, bu duyguların Araplar'ın hayatında önemli bir yere sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Abdullah Abdürrahim Useylân, s. 240). *el-Ĥamâse*, Arap edebiyatında konularına göre düzenlenmiş seçme şiirler ihtiva eden eserlerin *el-Mu'allaqât*, *el-Mufaḡḡaliyyât* ve *el-Aşma'ıyyât*'tan sonra dördüncüsüdür.

Ebû Temmâm bu eserini, 220 (835) yılı civarında Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir'i ziyaretinden dönüşünde Hemedan'da yazmıştır. Hemedan'a geldiğinde Ebû'l-Vefâ İbn Seleme'nin misafiri olan müellif, bu sırada kar yüzünden yollar kapanınca kışı orada geçirmek mecburiyetinde kalır. Bu duruma çok sevinen Ebû'l-Vefâ kendisine izzet ve ikramda bulunarak zengin kütüphanesini ona tahsis eder. Ebû Temmâm kütüphaneye kapanarak seçme şiirlerden meydana gelen beş kitap telif eder. Bunların en meşhuru olan *el-Ĥamâse*, o yıl aşırı derecede yağın karın Arap edebiyatına bir hediyesi olarak kabul edilmektedir (*DİA*, X, 241).

Eserin nüshası bir süre Ebû'l-Vefâ'nın ailesinde (âl-i Seleme) kalmış ve her nedense kimseye gösterilmemiştir. Ancak aile maddî sıkıntıya düşünce Ebû'l-Avâzil adında Dîneverli bir kişinin *el-Ĥamâse*'yi bu aileden alıp İsfahan'a götürdüğü, orada bulunan ediplerin esere büyük rağbet gösterdiği ve aynı tarzda yazılmış diğer eserlerin ikinci planda kaldığı rivayet edilir.

Ebû Temmâm, eski Arap şiirinin en önemli kaynaklarından sayılan bu eserinde şiirleri konularına göre on grup halinde tasnif etmiş (Çetin, s. 83-84) ve eseri on baba ayırmıştır: 1. Hamâse (yiğitlik, kahramanlık şiirleri). 2. Merâsî (mersiyeler, ağıtlar). 3. Edeb (olgün insan tipinin özelliklerini terennüm eden şiirler). 4. Nesîb (sevgilinin hâtırasını ve ayrılık acısını anlatan şiirler). 5. Hicâ (hicviyeler). 6. Medîh ve adyâf (övgü ve misafir-